

© **Олександр ЛИСЕНКО,**
Тетяна ЗАБОЛОНА, Олександр МАЄВСЬКИЙ

ТЕРОР ГОЛОДОМ: НАЦИСТСЬКА ОКУПАЦІЙНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ (1941 – 1944 рр.)

На основі архівних документів і матеріалів, періодичної преси схарактеризовано продовольчу політику нацистських окупантів в Україні в роки Другої світової війни. Стверджується, що принципи економічної політики на загарбаних східних територіях передбачали тотальну експлуатацію працездатного населення та аграрно-промислового потенціалу. Установлено, що нацистські окупаційні органи в економічній сфері мали регіональні особливості, залежно від зони окупації. Їхня діяльність спрямовувалася на планомірне й організоване вилучення сільськогосподарської продукції. Остання використовувалася для забезпечення всім необхідним Вермахту, значна частина сировинних ресурсів і продовольства вивозилася до Третього райху, натомість потреби місцевого населення вважалися другорядними, що спричинило гострий дефіцит продуктів і, відповідно, голод в українських містах і селах. Голод як інструмент окупаційної політики передбачав максимальне знищення міського та сільського населення регіону й необмежені можливості для німецької колонізації українських земель. Складне продовольче становище негативно впливало на настрої підокупаційної людності. Окупаційні органи вирішували цю проблему пропагандистськими заходами, викриваючи злочини радянської влади. У періодичних виданнях особлива увага приділялася Голоду 1932 – 1933 рр.

Ключові слова: Друга світова війна, нацистська окупація, продовольча політика, сільське господарство, голод, нацистська пропаганда, Україна.

З численних спогадів пересічних учасників та сучасників Другої світової війни відомо, що найважчими випробуваннями на той час були бомбардування й голод. Ці екзистенційні стани є свідченням надзвичайно тонких бар'єрів, що розділяють homo sapiens і фауну, якій притаманні тваринні інстинкти, спрямовані на фізичні виживання. Людина, перебуваючи в таких порогових ситуаціях,

за яких втрачає власну подобу, руйнується як особистість, психологічно надламується. Лише цим вчені пояснюють практично неможливі в мирному побутуванні вчинки тих, хто не зміг подолати свої первісні рефлексії і вийшов за рамки усталених моделей соціальної поведінки. При цьому йдеться не про усвідомлену девіацію, а про те, що коїться з людиною на підсвідому рівні.

Друга світова війна створила сприятливе підґрунтя для використання голоду як інструмента, завдяки якому досягалися стратегічні цілі східної кампанії Вермахту і його союзників.

Якщо в поглядах на майбутню організацію «східних територій», які передбачалося завоювати, керівники III Райху мали суттєві розбіжності, то уявлення про засоби «освоєння житлового простору» практично збігалися. Найрельєфніше цю лінію окреслив А. Гітлер, який указував: «Перед нами стоїть обов'язок обезлюднювати в тій самій мірі, в якій ми зобов'язані турбуватися про німецьке населення. Нам доведеться розробити техніку обезлюднення. Ви запитаете, що означає обезлюднювати? Чи я маю намір знищувати цілі народи? Так точно, саме до цього все і зведеться. Природа жорстока, тому і ми зобов'язані бути такими ж» [108, 129 – 130].

У процесі реалізації зловісного генерального плану «Ost» нацистські лідери мали намір переселити і знищити 31 млн мешканців західних регіонів СРСР і Польщі. Серед них – 65% українців, 75% білорусів, 80 – 85 % поляків. Мали місце пропозиції про збільшення загальної кількості автохтонного населення до 51 млн осіб і скорочення темпів колонізації від 30 до 10 років.

17 жовтня 1941 р. під час зустрічі з райхсміністром Тодтом і гауляйтером Заукелем фюрер наголосив на необхідності розмежувати компетенції райхсміністра східних окупованих територій та уповноваженого для зміцнення німецької нації. Завдання першого «обмежувалося б тим, щоб по можливості швидко довести слов'ян, зібраних у резервації, до такого стану, аби вони залишили батьківщину або померли» [36, 537].

Коментуючи особисто завізовані «Принципи економічної політики на Сході» (2 травня 1941 р.), Г. Герінг зазначив: «Безсумнівно, десятки мільйонів людей загинуть від голоду, коли ми візьмемо все, що нам треба» [32, 136]. Проблему харчування райхсмаршал вважав легко подоланою за допомогою тільки капусти і брукви. Хто ж відмовлятиметься працювати, того слід було позбавляти будь-якого харчування, а впертих – розстрілювати на місці.

У «Директивах з економічної політики для організації економіки на Сході» містилися такі вказівки: «Виокремлення чорноземних областей забезпечить для нас за будь-яких обставин наявність більш-менш значних надлишків у цих областях. Як наслідок – припинення постачання всієї лісової зони, включаючи великі індустріальні центри – Москву й Петербург... Німецька адміністрація в цій області повинна спрямувати всі зусилля на те, щоб пом'якшити наслідки голоду, що, безумовно, виникне й прискорить процес натуралізації. Необхідно прагнути до інтенсивнішого господарського освоєння цих областей у разі розширення

посівних площ під картоплю й інші важливі для вживання високоврожайні культури. Але голод тим самим не вдасться усунути. Кілька десятків мільйонів осіб на цій території стануть зайвими й помруть або будуть змушені переселитися до Сибіру. Спроби врятувати це населення від голодної смерті шляхом відправлення туди надлишків із чорноземної зони можуть бути здійснені тільки за рахунок погіршення постачання Європи. Вони можуть підірвати можливість Німеччини протриматися у війні й послабити блокадну міцність Німеччини та Європи» [63, 435].

У довоєнний період у Німеччині відчувалася велика нестача сільськогосподарської продукції. Власне виробництво не покривало навіть потреб населення у продовольстві. В умовах війни ситуація ускладнювалася тим, що порушилися встановлені раніше торговельні зв'язки з іншими державами, а також тим, що сільське господарство в результаті мобілізації втратило величезну кількість робочих рук і одержувало менше машин і знарядь праці. Найвний дефіцит продуктів харчування керівництво Третього райху намагалось покрити за рахунок окупованих, залежних і «нейтральних» країн Західної Європи й новоокупованих територій Східної Європи, зокрема провідна роль відводилася Україні з її сільськогосподарським потенціалом. Гітлерівці планували вивезти до Німеччини з півдня і південного сходу Радянського Союзу (тобто з України) всі продукти харчування та сировинні матеріали, які вони вважали «надмірними». Для місцевого населення, яке виробляло продукти та сировину, планували залишати менше мінімуму, потрібного для існування цього люду. Нацисти встановили таку послідовність у розподілі продуктів харчування: «1) для діючої армії, 2) для решти військ на ворожій території, 3) для військ, що знаходяться у Німеччині, 4) для німецького цивільного населення і, в останню чергу, для населення окупованих країн» [71, 173]. Україна також розглядалася як ринок збуту товарів західноєвропейської промисловості, оплачувати її мали сільськогосподарськими продуктами та сировиною.

Отже, аналіз директив і наказів імперських міністрів, зокрема Г. Бакке, свідчить про те, що в східних окупованих територіях передбачалася організація масштабного голоду, який призвів би до максимального знищення міського й сільського населення регіону та відкрив би необмежені можливості для німецької колонізації українських земель.

Та ще задовго до переведення таких вказівок у практичну площину визрівали передумови для голоду. Системні евакуаційні заходи радянських властей, здійснювані в руслі стратегії «випаленої землі», спрямовувалися на вивезення з території, якій загрожувала окупація німецькими військами, усіх запасів харчових продуктів і сировини, фуражу для худоби і самої худоби. Усе, що не вдалося евакуювати у східні райони країни, наказувалося знищувати чи псувати шляхом спалювання, заливання водою, бензином тощо. Там, де після відступу Червоної армії залишалися запаси продуктів харчування (склади, магазини, бази), населення самовільно розбирало й привласнювало їх, ніби передчуваючи настання

складних часів. Найкмітливішим удалося нагромадити значну кількість матеріальних цінностей, однак більшість людей була позбавлена можливості створити якісь запаси на «чорний день».

Навіть у підконтрольних радянській адміністрації прифронтових районах уже влітку 1941 р. відчувалися труднощі з продовольством. Для прикладу, 15 серпня 1941 р. нарком внутрішніх справ УРСР В. Сергієнко доповідав керівникові НКВС Л. Берії та секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову про те, що постачання мешканців Києва в цей час перебувало в явно незадовільному стані. За попередніми оцінками, жирами й цукром місто було забезпечене лише на 2 дні. Винятково незадовільно в місто підвозили м'ясо й овочі. За останні 5 днів м'ясо зовсім не доставляли в торговельні організації. На постачання киян городиною негативно вплинули дії директора приміського радгоспу № 8 Тихонова, за наказом якого був знищений увесь запас овочів (витоптаний і залитий водою зрошувальної системи). Запаси борошна у всій столиці ледь сягали 10 т, а надходження з периферії стали неритмічними. Упродовж останніх 5 днів не одержували продуктів їдальні міста, тому наявні ресурси швидко вичерпувалися. Автор доповідної констатував, що вкрай незадовільну ситуацію обумовили два чинники: різке скорочення підвезення харчових продуктів та дезерція багатьох керівників торговельної мережі, громадського харчування й системи постачання (усього 250 осіб). Часто втікачі прихоплювали із собою казенні кошти [12, 82 – 88].

З перших днів окупації «нова» влада запроваджувала свої порядки й ухвалювала нормативно-правові акти. Першочергові заходи управлінців спрямовувалися на упокорення місцевого населення та забезпечення комфортного перебування функціонерів окупаційної влади, офіцерів і солдатів Вермахту, а також організацію системного вилучення харчових продуктів.

Представники німецьких окупаційних органів вимагали повернути те, що населення «незаконно» привласнило, за порушення цих приписів передбачалось суворе покарання, про що повідомляла періодика: «До населення міста Кіровограда. Хто приховує награбоване майно, повинен до 10 жовтня 1941 року знести його до 18 години за німецьким часом у Міську Управу Кіровограда. Хто до цього часу награбованого майна не віднесе, – буде розстріляний» [22, 4]. Мабуть, такі заклики не мали належного впливу, тому вже через кілька номерів міська управа повторно звернулася до населення, посилаючись на ухвали окупаційної влади: «...Німецьке Командування видало суворий наказ, у якому зазначалося, що люди, які не віднесуть награбоване майно до вказаних місць у зазначений термін, будуть розстріляні як грабіжники. А ми знаємо, що в німців слово з ділом не розходиться. Тому, щоб не було ніяких непорозумінь, необхідно здати чуже майно, не лише одяг, а й будматеріали, паливо, промтовари, продукти, взяті з крамниць, з фінансового відділу Міської Управи (Карла Маркса, 49). ...Населення нашого міста мусить усвідомити, що збагачуватися за рахунок грабунків не можна, а лише власною працею. Грабіжникам немає місця серед чесних людей, вони будуть суворо покарані» [10, 4].

Ухвали аналогічного змісту з'являлися і в інших населених пунктах, окупованих гітлерівцями. Так, 31 жовтня 1941 р. була оприлюднена постанова Дніпропетровської міської управи, що стосувалася повернення награбованого майна, зокрема й продуктів харчування. «... § 2. Незаконно привласнене та пограбоване майно: машини, промислові вироби, учбові приладдя, апаратура, взуття, одяг, культзнаряддя, фураж, продукти споживання, посуд, будівельні матеріали, де б вони не були взяті, складають коштовність державного фонду і поза всякими умовами і міркуваннями мусять бути здані та зареєстровані в органах складання державних фондів. § 3. Міська Управа востаннє пропонує населенню міста Дніпропетровська в 3-денний термін повернути все награбоване та незаконно привласнене майно, речі широкого вжитку, крам, машини, апарати, продукти споживання, фураж, транспорт та матеріали державі на приймальні пункти Управи. § 4. Невиконання цього останнього попередження буде вважатись як державний злочин і винні в цьому будуть суворо покарані...» [64, 2].

Часто траплялося, що одночасно з «награбованим» у людей відбирали їхні власні продукти. Установлювалися жорсткі норми харчових запасів, а все, що їх перевищувало, підлягало реквізиції. Наприклад, 16 грудня 1941 р. командування німецької армії в Криму оголосило наказ про здачу населенням м. Сімферополя надлишків продуктів харчування на склади міської управи. Ці заходи представники влади пояснювали необхідністю запобігти голоду, що загрожував населенню, у якого не було запасів продовольства. «...Уничтожив запасы продовольствия, большевики обрекли народ на голодовку, а то, что они не успели уничтожить, разграбили выпущенные из тюрем уголовные элементы и несознательная часть населения. В результате, одни жители Симферополя путем грабежа приобрели запасы продуктов на несколько лет, в то время как другая часть населения не имеет необходимого питания и на один день и буквально стоит на пороге голодовки, если во-время не будет протянута ему рука братской помощи. Каждый гражданин, любящий свою родину и свой народ, совершил бы злодеяние, пряча продукты от своих же сограждан или подвергая их порче. Таким образом, приказ Германского командования издан исключительно в интересах самих же трудящихся Симферополя и имеет для них огромное жизненное значение. Населению и местным властям хорошо известно, кто, где и сколько наградил и где спрятал. Но местные власти пока не прибегают к принудительному изъятию излишков...» [33, 2]. Далі військовий комендант м. Сімферополь висунув вимогу, щоб до кінця 1941 р. всі городяни здали надлишки продуктів, які перевищували 40 кг зерна чи борошна, 2 кг жирів, 2 кг цукру на особу [70].

Польова комендатура м. Запоріжжя 20 грудня 1941 р. повідомляла населення міста, що на отримання продуктів могли розраховувати тільки ті городяни, які до 31 грудня 1941 р. заявили про наявні в них запаси продовольства (зерна, борошна, картоплі та інших овочів) в розрахунку 2 кг кожного виду продукту на особу на тиждень. «§ 2 Мала кількість запасів продуктів не підлягає заяві. Норма малої кількості продуктів вважається:

1. Зерном та борошном разом 5 кг на особу.
2. Картоплі ..... 10 " – "
3. Городини .....10 " – "

§ 3 Термін заявки для обліку запасу продуктів – 31-XII-[19]41 р. Місце заявки – крамниця, до якої прикріплено. Крамниці видають посвідки про заявлені запаси. Хто після оголошення цього розпорядження купить або яким іншим шляхом дістане продукти, які підлягають обліку, повинен про це заявити в ту ж крамницю в перші 3 дні після придбання їх. §4 Хто зовсім або несвоєчасно заявить про наявність запасів продуктів або подасть при заяві неправдиві дані, той буде оштрафований на 10 000 крб та позбавиться разом із сім'єю одержання продуктів» [84, 3]. В Артемівському районі дозволили залишити на кожного члена родини по 50 кг зерна чи 35 кг борошна [65, 2]. Те, що обмежувальні заходи в цій царині ухвалювалися впродовж усього періоду окупації, свідчить про саботування населенням означених рішень органів влади. Зважаючи на попередній досвід Голоду 1932 – 1933 рр., населення (особливо селяни) намагалося в будь-який спосіб приховати продукти. Однак міри покарання змушували підкупаційну людність діяти обережно. Кому не вдавалося залишити продукти, уже незабаром відчували голод. Ще гіршою була ситуація в містах, де, як зазначалося вище, через брак продуктів харчування у торговельній мережі заpastися ними не було можливості. Однак і на селі становище ускладнилося у зв'язку із запровадженими окупаційними органами реквізиціями. У сільських мешканців для потреб німецьких збройних сил вилучали велику рогату худобу, коней, свиней, птицю, продукти тваринництва. На забій худоби для власних потреб селяни мали брати дозвіл у керівника агропункту. Такі дозволи надавалися за умови здачі до заготівельної організації худоби такої ж ваги. Торгівля продуктами харчування на базарі дозволялася в разі, якщо «на руках буде довідка від старшини села, що державні поставки продуктів виконані» [85, 11]. За здачу свиней селянам навіть обіцяли премії. Так, за кожну здану свиню вагою не менше 80 кг обіцяли 1 кг цукру, 1 кг солі, 0,5 л горілки, 10 коробок сірників [100, 4]. Від місцевих керівників німецькі власті вимагали в найкоротші терміни провести облік усього збіжжя, худоби, овочів і забезпечити виконання поставок. Норми останніх не були сталими і змінювалися в бік збільшення впродовж усього періоду нацистської окупації.

Про штучний характер складної продовольчої ситуації на окупованій території України свідчило систематичне, планомірне й організоване вилучення сільськогосподарської продукції спеціально створеними окупантами органами. Ці завдання перебували у компетенції «Східного штабу» (Wirtschaftsorganisation Ost), очолюваного вповноваженим із 4-річного плану райхсмаршалом Г. Герінгом, від якого мали надходити загальні директиви у сфері економічної політики в окупованих районах. Означена структура відповідала за організацію інтенсивної експлуатації економічного потенціалу України в інтересах Райху (природних, виробничих і трудових ресурсів) і складалася з трьох головних груп: «М» (Militär),

до функцій якої входили озброєння і транспорт; «La» (Landwirtschaft) – питання продовольчого забезпечення та сільського господарства; «W» (Wirtschaft) – промисловість, включаючи сировинне та виробниче постачання, а також лісове господарство, фінансову й банківську системи, службу трофеїв, торгівлю і товарообіг, використання робочої сили [24, 338]. На сільськогосподарську групу («La») покладалося керівництво сільським господарством та заготівля сільськогосподарської продукції. Для дії на східних окупованих територіях були заздалегідь створені п'ять господарських інспекцій, 23 господарські команди. Саме вони стали основою військово-економічного апарату [90, 93].

У СРСР Україна була одним з основних районів із виробництва зерна, технічних культур і продуктів тваринництва. Сільськогосподарський потенціал республіки суттєво знизився внаслідок недбало організованої радянської евакуації. Однак значна частина ресурсів залишалася на території, з часом окупованій нацистськими загарбниками. Щоб скласти уявлення про масштаби майбутньої експлуатації Третім райхом сільського господарства України, наведемо такі статистичні дані. Лише на території райхскомісаріату «Україна» у 1942 р. працювало майже 5 млн селян. Посівні площі зернових у райхскомісаріаті «Україна» в 1941 – 1942 рр. становили 8906,1 тис. га і в зоні господарської інспекції «Південь» – 2200,2 тис. га (73% довоєнних площ), у 1942 – 1943 рр. – відповідно 10 000,5 тис. га і 2895,1 тис. га (83% довоєнних площ) [24, 344].

На початковому етапі окупації українські села стали об'єктами нищівного грабунку з боку військ Вермахту. Вилучене продовольство розподілялося між армійськими структурами, окремими військовослужбовцями або відправлялося до Райху. У наказі військового інтенданта Верховного командування німецької армії «Про постачання військ» від 16 червня 1941 р. вказувалося: «Загальне напружене продовольче становище в Німеччині більше не дає змоги поновлювати склад обозів і постачання за її рахунок. Про це має пам'ятати кожний командир і начальник під час окупації у країні ворога. Для збереження запасів у Німеччині війська повинні жити за рахунок місцевого сільського господарства» [31, 286]. Згідно з цим наказом замість вилученого продовольства селянам видавали розписки, причому зазначену в них вартість майна мали відшкодувати по завершенні війни. Таким чином, санкціонований керівництвом нацистської Німеччини грабунок дав можливість солдатам і офіцерам Вермахту тільки до вересня 1941 р. відправити зі Східного фронту до Німеччини 11 млн 600 тис. продовольчих посилок [31, 286]. Аналогічні явища, пов'язані зі стійними вилученнями харчових продуктів, які часто набували форми мародерства, зафіксовані на українських територіях, окупованих румунськими й угорськими загарбниками. Так, керівник румунського штабу генерал Мазаріні в перші дні війни видав такий наказ: «Необхідно з місцевих ресурсів задовольнити потреби армії, брати на місці все, що потрібно, усе, що є, брати без церемоній...» [38, 52]. Однак усвідомлюючи, що одноразовими реквізиціями завдання безперервного постачання продовольством Вермахту та Райху вирішити не можна, нацистська

верхівка зобов'язала військове командування та цивільну окупаційну владу припинити неконтрольоване пограбування продовольчих ресурсів і забезпечити планомірну експлуатацію аграрного сектору України. Головним завданням визначалася організація сільськогосподарського виробництва, саме за рахунок цього передбачалося одержати основну частину продовольства та сировини. Особливості системи органів економічної експлуатації сільського господарства захоплених східних територій визначалися адміністративною зоною окупації.

Так, у зоні військової адміністрації вертикаль управлінських структур у сфері економіки й сільського господарства виглядала так: господарські інспекції, які виконували розпорядження «східного штабу», → господарські команди → німецькі обласні сільськогосподарські комендатури на чолі з сільськогосподарським фюрером → обласні сільськогосподарські управи → окружні управи → районні сільськогосподарські управи → старости та управляючі громадських і державних маєтків. Із просуванням фронту далі на схід армійські господарські інстанції поступово змінювалися цивільними окупаційними структурами. На думку історика Ю. Левченка, єдиною суттєвою різницею між цивільними та військовими органами у сфері експлуатації сільськогосподарського потенціалу України було те, що господарські інстанції при групі армій «Південь» здійснювали переважно реквізицію вже готової продукції, тоді як німецькі цивільні установи мали організувати вилучення того, що місцеві селяни могли виробити в умовах окупації [38, 52].

У дистрикті «Галичина» з утворенням цивільного управлінського апарату експлуатація сільськогосподарської галузі регіону перебувала в компетенції відразу трьох установ дистрикту: відділу харчування та сільського господарства, господарського відділу й Центральної сільськогосподарської станиці та їхніх окружних структур, головними серед яких стали два перші відділи. Земля проголошувалася власністю уряду Генерал-губернаторства, частину її було передано селянам у тимчасове користування. Замість радгоспів і колгоспів, за польським зразком, були створені лігеншафти – маєтки, які працювали на Райх. Усього на території дистрикту було створено 648 лігеншафтів, з них 140 – на Тернопільщині, 214 – на Львівщині та 295 – на Станіславщині (ще 312 лігеншафтів було створено у Волинській області, яка згодом увійшла до складу райхскомісаріату «Україна»). У такому господарстві угіддя поділялися на ланки по 10 родин (6 – 7 га на родину). Загальне керівництво діяльністю лігеншафтів здійснювало однойменне управління при відділі харчування та сільського господарства дистрикту [31, 331; 72, 153].

У райхскомісаріаті «Україна» всіма процесами в аграрній сфері керував «Централь Ост», розташований у м. Києві, якому підпорядковувалися окружні сільськогосподарські управління «Вікадо». Далі вертикаль влади в сільськогосподарській галузі мала такий вигляд: окружне управління на чолі з сільгоспомендантами → 4 управи (реферати) на чолі з офіцером та фахівцями-помічниками: 1) організаційна; 2) пропаганди, статистики й землевлаштування;

3) тваринництва; 4) рослинництва → гебтсландвірти → крайсландвірти (районні сільгоспуправителі з групою господарських комендантів-офіцерів, які безпосередньо контролювали діяльність колгоспів і радгоспів). Низовою ланкою цієї управлінської структури окупанти призначили керівників господарств, які відповідали за проведення сільськогосподарських робіт і щомісяця звітували перед відповідними органами окупаційної адміністрації про стан справ у господарствах. Наприкінці 1942 р. окупаційна влада для посилення контролю за сільськогосподарським виробництвом та заготівлею продукції в «громадських господарствах» ввела додаткову форму керівництва на місцях – так звані опорні пункти, що охоплювали 3 – 4 села, або на 6 – 8 «громадських господарств». Опорний пункт очолював господарський офіцер, а до його складу входили агроном, бухгалтер і технічний працівник. Основне завдання «наглядачів» полягало в тому, щоб за допомогою німецьких охоронних і тилкових частин силовими методами викачати якомога більше хліба та інших сільськогосподарських продуктів для Райху й одночасно вести боротьбу з партизанами та селянами, які чинили опір. На території райхскомісаріату «Україна» вже восени 1941 р. було призначено 330 німецьких сільгоспкерівників, навесні 1942 р. їх налічувалося вже 7 тис., а до кінця німецької окупації їхня кількість сягала 15 тис. [72, 154].

Окрім німецького апарату, діяв ще й український цивільний апарат земельних органів – окружні, обласні та районні земельні управи. На них покладалася організація сільськогосподарських робіт, розв'язання питань агротехніки, землевпорядкування тощо. Вони діяли за нормативним законодавством німецького сільськогосподарського командування.

На окупованій Румунією території УРСР спостерігалися певні особливості господарювання в аграрній сфері. Зокрема, у губернаторствах «Буковина» і «Бессарабія» відновили приватну власність на землю, а дрібним, середнім і великим землевласникам повернули землі, експропрійовані радянською владою. Натомість у «Трансністрії» була збережена колгоспно-радгоспна система під контролем румунської влади. Її ліквідували тільки наказом губернатора від 14 березня 1942 р., згідно з яким колгоспи поділили на господарства середньої величини – «трудові громади», без права власності селян на землю, а радгоспи стали «державними маєтками». І лише 15 червня 1943 р. декретом І. Антонеску визначалося право селян отримувати землю у приватну власність. Вищою управлінською ланкою в аграрній сфері цих територій було міністерство сільського господарства Румунії. Йому підпорядковувалися через «Військово-цивільний кабінет для адміністрації Бессарабії, Буковини, Трансністрії» директорія сільського господарства в губернаторствах «Бессарабія» та «Буковина» й директорат агрокультури та економіки в «Трансністрії». Низовими ланками управлінської структури відповідно були примар і сільський староста, які безпосередньо на місцях впроваджували накази вищих посадових чинів окупаційної адміністрації.

Поряд з органами військової та цивільної німецької адміністрації до експлуатації сільського господарства України долучилися й спеціальні товариства,

наприклад, «Товариство з використання сільськогосподарських ресурсів України», яке фактично контролювало майже всі господарства в сільській місцевості на території райхскомісаріату «Україна» та акціонерні товариства: «Збіжжевий центр України», «Товариство з розплоду овець», «Птахівничо-яєчний центр України», «Волокно-рослинний центр України», «Центр закупівлі і збуту України», «Різниці і м'ясні підприємства України», «Молочний і товщовий центр України», «Овочево-городній і картопляний центр України», «Цукровий центр України», «Центр напоїв України», «Українське товариство закупівлі й збуту овочево-городини й картоплі», «Вукоопспілка» [72, 155].

Отже, експлуатація аграрного сектору окупованих території України мала певні регіональні особливості, зумовлені суспільними й економічними відносинами, притаманними цим територіям у довоєнні десятиліття, однак спільною метою залишалося максимальне використання продовольчих і сировинних ресурсів України для потреб армій і держав-окупантів. Регіональний чинник вплинув і на організацію заготівельної кампанії. Так, у райхскомісаріаті «Україна» для селян була запроваджена здача контингенту. Упродовж нацистської окупації норми здачі сільськогосподарської продукції були динамічними, причому простежувалася тенденція до їх збільшення. Іншими засобами отримання продовольства було вилучення продукції з хліборобських спілок, сплата податків та оренди сільськогосподарськими продуктами, податок за обмолот зерна, одноразові конфіскації певних видів продуктів тощо. У «військовій зоні» основним інструментом отримання сільськогосподарської продукції були так звані державні поставки, види і розміри яких різнилися в межах регіону. У дистрикті «Галичина» вилучення сільськогосподарської продукції здійснювалося через збір контингентів. Так само норми поставок весь час зростали: наприклад, у 1941 р. дистрикт мав здати 130 000 т зерна, у 1942 р. – 350 000 т, а в 1943 р. – 500 000 т. У губернаторствах «Бессарабія» та «Буковина» були запроваджені так звані продуктові декларації. Остання вважалася обов'язковою для заповнення кожним селянином, де він указував кількість зібраного врожаю, що й визначало мінімум для потреб сім'ї (80 кг зерна для дорослого, 40 кг для дитини) й господарських потреб. Увесь надлишок вилучався. У губернаторстві «Трансністрія» основним засобом отримання сільськогосподарської продукції стало її вилучення з «трудових громад», а допоміжними – різноманітні види податків та поставок для селян-одноосібників, що не входили до «трудових громад», на користь окупаційної армії – м'яса, молока, бринзи, меду та ін. [38, 55].

Практика впровадження в життя означених методів вилучення сільськогосподарської продукції в окупованих регіонах України виявила недосконалість політики загарбників у сільському господарстві. Реаліями, визнаними власне керівниками відповідних структур, стали провал планів хлібозаготівель і невиконання контингентів. Аби отримати заплановані норми, окупанти вдавалися до силових заходів, вилучаючи зерно за допомогою військ та поліції. Так, командувач військ оперативного тилового району групи армій «Південь» 28 листопада

1941 р. видав наказ про проведення операції з реквізиції зерна, згідно з яким «у період з 15 грудня 1941 р. до 31 січня 1942 р. силами військ місцеве населення повинно бути примушене до повної здачі наявних запасів зерна за вказівками місцевих керівників сільського господарства» [72, 157]. Генеральний комісар округу «Миколаїв» Опперман вимагав (згідно з наказом від 13 лютого 1942 р.) конфісковувати в колгоспах і радгоспах увесь хліб, зокрема і той, який планувалося одержати від обмолоту пізніше, а також олійні, бобові та інші культури. Однак подібні акції не сприяли суттєвому покращенню ситуації з хлібозаготівлею, попри те, що істотно зменшили запаси зерна як у господарствах, так і безпосередньо в селян.

Те, що такі заходи призведуть до голоду, німецькі військові й цивільні керівники добре усвідомлювали. Командувач 11-ї армії Е. фон Манштейн у наказі від 20 листопада 1941 р. наголошував на потребі вивезення максимальної кількості сільськогосподарської продукції до Райху, передбачаючи, що в окупованих містах значна частина місцевого населення голодуватиме [107].

З інших документів чітко зрозуміло, що політика нацистів у сфері продовольства орієнтувалася на вирішення двоєдиного завдання: а) одержання надійних джерел постачання Німеччини продуктами харчування; б) обезлюднення майбутнього «життєвого простору». Для прикладу, доповідь інспектора з озброєння в Україні (2 грудня 1941 р.) містила перелік необхідних для безперебійного забезпечення Райху харчами заходів. При цьому вирішальним фактором вважалося зведення внутрішнього споживання «тубільців» до лінії мінімуму завдяки таким крокам: а) знищення зайвих їдців – євреїв, мешканців великих міст; б) граничне скорочення продовольчої норми для місцевого населення; в) зменшення продовольчого постачання сільського населення [58, 179].

Єдиної системи забезпечення продуктами харчування цивільних мешканців окупованих територій не було. Проте складне продовольче становище негативно впливало на ставлення місцевого населення до нацистських окупантів, що загрожувало активізацією пасивного й активного руху Опору. Зважаючи на таку «міну сповільненої дії», окупаційні органи розробляли заходи, спрямовані на подолання цих проявів. Місцева військова та цивільна адміністрації вирішували цю проблему на підставі конкретної ситуації. Однак така діяльність відбувалася переважно у площині пропаганди, і аж ніяк не покращення продовольчого забезпечення.

Особлива роль у пропаганді належала місцевій пресі. На шпальтах газет розміщувалися публікації, у яких повідомлялося про організацію спеціалізованих закладів громадського харчування, порядок видачі продовольчих абонементів і забезпечення продуктами певних пільгових категорій населення (дітей-сиріт, інвалідів, пенсіонерів, родин, репресованих радянською владою).

У періодичних друкованих виданнях декларувалися активні заходи місцевої адміністрації в цій сфері. Наприклад, у київській пресі вже 7 жовтня 1941 р. був оприлюднений зразок хлібної картки, яку домоуправління та домовласники

мали видати на кожну родину [67, 4]. Проте жодним словом не згадувалося і про передбачені норми забезпечення за карткою, і про те, що хліб не видавали тижнями. Із записів киянки І. Хорошунової відомо, що вперше хліб за картками вона отримала 10 жовтня 1941 р., а німці зайшли до Києва 19 вересня. Початкова норма відпуску хліба становила 200 г на особу, незалежно від того, працювала вона чи ні. «Прикріпили по 11 вулиць до кожного магазину. Тому черги з раннього ранку. І багато хто йде без хліба. І хліб за минулий день пропадає» [99]. Двічі у продаж надходив оселедець, якого продавали по півкілограма в руки. «Отримуй, доки сталінський залишився, бо гітлерівський ще не скоро скуштуємо», – сумно жартували кияни [34, 281]. Уже в середині жовтня запаси хліба вичерпалися. І. Хорошунова це прокоментувала так: «У нас починається справжній голод. Хліба немає... Купити дотепер нічого не можна. Магазили всі закриті. А на базарах селяни міняють продукти вже тільки на зовсім нові речі» [99]. І далі: «Виявляється, сто грамів хліба – це величезна порція. Останній хліб дали 30-го числа [жовтня 1941 р.] по двісті грамів. Обіцяли п'ятого [листопада], але не дали» [99]. Наступного разу кияни отримали цей важливий продукт лише через місяць – 16 і 30 листопада. У грудні також лише двічі видали хліб, й цим постачання у 1941 р. завершилося [34, 281]. Потерпали від голоду і харків'яни: «...Хліб! Катруся не їла його вже більше двох місяців!.. Адже він коштує тепер 250 карбованців за кильо!» [29, 18].

Як видно, передбачені норми постачання за картками були мізерними й залежали від регіону, пори року та категорії картки. І якщо на Сумщині і в «Трансністрії» працівники отримували щоденно по 200 г хліба, у Кіровограді – 400 г, то для утриманців постачання не передбачалося, а в Києві ця категорія населення могла розраховувати лише на 200 г хліба на тиждень, тобто близько 29 г на день [94, 301].

Місцеві органи влади, зважаючи на німецьке окупаційне нормативно-правове регулювання продовольчої сфери та беручи до уваги наявні ресурси, намагалися полегшити становище містян шляхом запровадження нормованого постачання. Так, управа Києва у квітні 1942 р. ухвалила інструкцію «Про порядок видачі населенню м. Київ продуктових карток та здійснення контролю над відпуском за ними продуктів харчування». Згідно з цим документом, продуктові картки видавалися: «а) працюючим чоловікам; б) безробітним чоловікам; в) утриманцям згаданих вище осіб – жінкам та хлопчикам до 16 р.; г) інвалідам і пенсіонерам; д) учням та студентам, які під час видачі карток навчалися; е) жінкам-домогосподаркам та жінкам-утриманкам незалежно від віку; ж) родинам осіб, репресованих або вивезених більшовиками з Києва; з) жінкам і дітям військовополонених; і) ремісникам, приватним торговцям, які на час реєстрації мали патенти; к) особам вільної професії (лікарям, адвокатам та іншим); л) робітникам і службовцям, які працювали поза Києвом та прибували до міста у відрядження чи у відпустку більше, як на 2 тижні; м) родинам хворих або тим, які перебували на стаціонарному лікуванні; н) особам, евакуйованим з інших

місцевостей і терміни перебування в Києві для яких визначалися понад 2 тижні; о) дітям, які постійно перебували в дитячих будинках» [103, 460]. Установлювалися 4 категорії споживачів за картками: до I належали інваліди, пенсіонери, приватні торговці, особи вільних професій; до II – утриманці працюючих осіб та родини тих, хто виїхав на роботу до Німеччини; до III – працюючі повний робочий день усіх підприємств і установ; до IV – фольксдойче та робітники, які працювали на важких роботах (на виробництві зброї, залізниці, видобутку каміння, вугілля тощо) [20, 62 – 63].

У таблиці наведено перелік основних продуктів харчування й норми (у грамах), передбачених за продовольчими абонементом, та відображені регіональні особливості продовольчого постачання.

Назва продукту	Сніжне [5, 110]				Юзівка [54, 44 – 45]				Київ [103, 464]			
	1 кат.	2 кат.	3 кат.	4 кат.	1 кат.	2 кат.	3 кат.	4 кат.	1 кат.	2 кат.	3 кат.	4 кат.
хліб	-	1500	2000	3500		1500	2000	2500	1500	1500	2000	2500
крупа	-	-	250	400			500	500				
картопля	-	695	970	1250		2000	2500	3500	2000	2000	2500	3500
жири	-	40	65	100		30	50	100				
м'ясо	-	10	15	25		70	150	200	100	100	200	300

З наведених даних видно, що найбільше хліба могли отримати мешканці Сніжного Донецької області за найменшої норми м'яса й картоплі, натомість норми постачання в Києві та Юзівці були практично однаковими. Власне, самі німці визнавали, що тогочасне забезпечення продовольством місцевого населення було мізерним. Так, генерал-комісар Києва у своєму звіті за два з половиною роки господарювання в місті зазначав, що на картку українець міг отримати хліб, сіль і трохи перлової крупи. Призначене йому м'ясо він одержував нерегулярно, лише тоді, коли воно було наявне в достатній кількості. Жири за картокою взагалі не передбачалися. Такий пайок, що становив від 1/3 до 1/2 фізіологічної потреби людського організму, отримували тільки ті городяни, які перебували на службі в німців. Їхні родичі мали вдовольнитися значно меншими нормами споживання продуктів харчування [102, 334].

Більш-менш вдалося стабілізувати ситуацію з постачанням хліба тільки в другій половині 1942 р., коли був зібраний урожай, – середня тижнева норма хліба за картками навіть для утриманців зросла до 1500 г. Але таке збільшення характеризувалося значним зниженням якості хліба, що підтверджувалося зростанням кількості захворювань унаслідок споживання продуктів із різноманітними неіс-тінними домішками [103, 43]. У Німеччині проводилися спеціальні дослідження

щодо складу хліба для поневоленого населення. Деякі з них привели авторів до висновку, що найбільш вигідна суміш утворюється з 50% житнього борошна грубого помелу, 10% борошна, отриманого із соломи та листя, 20% обжирків цукрового буряку та 20% целюлозного борошна. У Харкові хліб видавали будь-який, але не житній та не пшеничний. Давали хліб із пшона, пізніше до нього додавали траву, яка використовувалася для корму тварин, – могоару. Зрештою, харківський хліб мав такий склад: просяне борошно з доданням зерен могоари та 10 – 15% ячмінного борошна задля скріплення [88, 288]. Так само рівненський гебітскомісар В. Беєр заборонив випікати хліб із пшениці для місцевого населення. Замість неї використовували гречку, ячмінь, просо тощо [68, 208].

Голодуючі мешканці великих українських урбанізованих центрів змушені були вживати в їжу малопритатні для цього макуху, висівки, мерзлу картоплю, буряки, лушпиння картоплі, загиблих коней, домашніх тварин і навіть казеїновий клей, як це було зафіксовано в Краматорську і Харкові. Найважче доводилося людям похилого віку, дітям, немічним, хворим і непрацюючим.

Для отримання продуктового абонементу, наприклад, безробітним чоловікам та їх родинам потрібно було надати картки біржі праці з відповідними відмітками про явку у встановлені дні, а дітям шкільного віку відповідні довідки – з навчальних закладів [73, 4; 97, 4].

Слід наголосити, що постачання за картками було доволі неритмічним. Пропонувалися замітники за відсутності певних продуктів (наприклад, консерви замість свіжого м'яса та риби тощо), картки отоварювалися за гроші, загублені та прострочені продовольчі абонементи не підлягали відновленню. За твердженням історика А. Скоробагатова, у найсприятливіші періоди в Харкові продукти за картками отримували 80 – 90 тис. мешканців (при загальній кількості населення в липні 1943 р. – 230 тис.). Наприклад, від 19 до 26 липня 1943 р. харчування отримували 86 544 громадян, зокрема за такими категоріями: фольксдойче – 400 осіб, працівники з нормальними умовами праці – 47 142, на важких роботах – 6019, утриманці – 18 143, хворі в лікарнях – 1521, діти в дитбудинках та інших установах – 3031, учні – 10 288 [88, 289].

Отже, продовольчі абонементи не гарантували забезпечення продуктами харчування всіх мешканців окупованих територій, однак стали надійним засобом реєстрації місцевої людності, що давало змогу окупаційній владі з'ясувати соціально-вікову структуру населення та можливості його експлуатації.

Постійно потерпали від голоду соціально незахищені категорії населення (діти, інваліди, люди похилого віку). Щоб хоч якось покращити їхнє становище, місцеві допоміжні органи управління організували їдальні, де незначна частина нужденних могла приглушити відчуття голоду на кілька годин рідким супчиком, інколи з шматочком хліба. Середня вартість обіду в спеціальних закладах громадського харчування становила 1,1 – 1,7 крб. Звичайно, кількість обідів за такою ціною була обмежена, оскільки їдальні не отримували від адміністрації передбачених грошей. Районні відділи послалися на те, що в них немає необхід-

них коштів, і лише частково покривали необхідні витрати. Киянин А. Кузнецов зазначав, що Куренівська районна управа відкрила їдальню для дітей, які голодували, у приміщенні колишнього дитсадку. Діяла вона всю зиму 1941 – 1942 рр. Для дітей готували страви переважно із пшона [37, 166 – 167]. Натомість заступник завідувача відділу торгівлі КМУ на початку грудня 1941 р. І. Нещадим змальовував перспективи поліпшення постачання харчових продуктів населенню окупованої столиці так: «...Винятково важливе значення для поліпшення харчування населення мають їдальні, кафе, ресторани, закусочні. ... Система громадського харчування міської управи має 31 підприємство та кооперація – 103, приватники – 78 їдалень, кафе, ресторанів, закусочних. Така кількість є вже великою силою. Чим краще ці заклади працюватимуть, тим відчутніша буде їх допомога загальній справі дальшого поліпшення постачання населення нашого міста» [75, 4]. Як вони «гарно» працювали, описувала І. Хорошунова: «Перші їдальні відкрилися 9 жовтня 1941 р. Черги в них формуються з раннього ранку. Потім поблизу входу починається колотнеча. Більш сильні і нахабні одержують обіди. Коштують обіди дорого, але кажуть, що в них плаває м'ясо...» [99]. А в листопаді вона зазначала: «У жалюгідних їдальнях неможливо їсти, тому що палаючі очі тих, хто очікує черги, здається, спляють тих, хто їсть. І щасливців таких дуже мало. І їдять вони не так, як звичайно, а їдять соромлячись, схиляючись низько над тарілками. Ковтають швидко, щоб швидше піти. Їдалень мало. Вони одна за одною закриваються. І є вони тільки при деяких так званих установах» [99].

Зовсім інакше діяльність закладів громадського харчування висвітлювалася в матеріалах окупаційної преси. У початковий період окупації остання вміщувала публікації про складну ситуацію у сфері громадського харчування, пов'язану з руйнівними наслідками відступу радянської влади з населених пунктів. Доводилося здійснювати ремонтні роботи у приміщеннях їдалень, збирати посуд, обладнання, кошти тощо. Газетні матеріали наголошували на особливому значенні в цій діяльності окупаційної влади. «...Положение с питанием населения становилось с каждым днем все тревожнее; у значительной его части иссякали последние остатки пищевых запасов. В эту трудную пору на помощь населению пришло германское военное командование. Отпускаемое из военных складов зерно, отходы из военных боен и временами мясо, вместе с остатками городского запаса солений и бураков, составили ту основу, на которой были открыты в декабре – январе 5 столовых, в том числе одна для тубдиспансера. В январе удалось наладить хозяйственный обмен с деревней. Время от времени в степные районы Крыма направляются заготовительные колонны для приобретения в обмен на вещи пищевых продуктов. К сожалению, ассортимент таких заготовок ограничивается только зерном и мукой. Этими операциями сырьевая база оказалась расширенной настолько, что к концу февраля [1942 г.] явилась возможность открыть еще 2 столовых на 3 000 чел. В настоящее время питательной сетью обслуживается уже свыше 14 000 чел. ... Карточки на получение обеда

в столових видаються не тільки для робочих і служачих городських учреджень, підприємств і для лиц, состоящих на соціальному забезпеченні, но і для особливо нуждаючихся громадян...» [82, 4]. Публікації пізнішого періоду позначені характеристикою діяльності закладів громадського харчування, асортиментом страв і цін на них [1, 4; 2, 4; 74, 4; 78, 3; 79, 4].

Інколи в газетах вміщували повідомлення про незадовільну роботу їдалень: «З ініціативи державних, кооперативних і приватних організацій у Києві відкрито ряд підприємств громадського харчування. У Шевченківському районі функціонують 24 їдальні та кафе-закусочні... Але, на жаль, деякі керівники не розуміють своїх функцій і не бажають оцінити значення харчування людності. Господар кафе-закусочної п. Антонов (Степанівська, № 6) ставиться до своїх обов'язків брутально, загрожуючи отруєннями своїх споживачів. Капуста вживається тут гнила, помідори зацвілі. У тій самій місці миється посуд і брудна білизна. Медичного огляду робітники своєчасно не проходять. Санітарний одяг брудний, подертий. Санітарні вимоги уперто не виконуються. За таке ставлення до своїх обов'язків п. Антонова оштрафовано на 1000 крб, а належну йому закусоchnу опечатано адміністративним порядком (21.XII –1941 р.)» [56, 4]. І далі: «В їдальнях погано готують. У Харкові відкрито чимало їдалень, ресторанів, кафе. Усі ці заклади мають певні резерви городини, жирів та м'яса, конче потрібні для харчування населення, і досить кваліфікованих працівників-кулінарів. Крім того, на ринку дедалі більше з'являється різних дефіцитних продуктів: хліба, м'яса, олії, сала. Ресторани, їдальні й кафе мають усі можливості готувати добрі, смачні страви. Деякі з них справді прагнуть до цього і мають уже добрі наслідки. Але багато є ще й таких харчових підприємств, які годують зовсім поганою, несмачною їжею. Буває, що деякі страви їсти зовсім не можна, готують брак, коли не сказати отруту. Псують добрі продукти, очевидячки, за формулою – аби швидше та більше. Такого становища надалі терпіти не можна, проти псування харчів по їдальнях треба боротися негайно всіма засобами й усім разом. ... Кулінари за це повинні суворо відповідати» [6, 4].

Місцева влада закликала керівництво відновлених установ подбати про харчування своїх працівників шляхом відкриття їдалень. Працівниця «Ленкузні» Н. Конашко в робочі дні харчувалася у заводській їдальні. Обіди, за словами жінки, були дуже погані. Щоденно на перше – пшоно, друга страва – пшоняна каша, просяний хліб, від якого розвивалися шлункові захворювання [105, 2]. Однак поступово й такі їдальні згортали роботу через ускладнення з доставкою сільськогосподарських продуктів, високих цін на них, відсутність чітко визначеної офіційної лінії щодо постачання продуктами цих закладів тощо.

Подальша ситуація з харчуванням у містах засвідчила, що зусилля місцевої влади з вирішення цієї проблеми були недолугими. Власних запасів продуктів допоміжні управлінські структури не мали, їх доводилося завозити із сіл. Однак брак транспорту, пального стали на заваді цьому найпростішому способу розв'я-

зання продовольчої проблеми. Створені кооперативи та споживчі товариства поступово перетворювалися на засіб збагачення їх засновників.

Містяни самотужки намагалися вирішити складну продовольчу проблему. Поширеними стали походи в ближні та дальні села для обміну промислових товарів на продукти харчування. «На дорогах, що вели до сіл, можна було зустріти робітників, лікарів, інженерів, чоловіків та жінок. Іноді йшли в 3 – 4 шеренги, везли речі на обмін. І часто на дорогах доводилося бачити померлих. Ішли жінки з дітьми на руках, везли дітей у тачках...» [35, 227 – 228]. Для окремих містян такі походи закарбувалися в пам'яті й тривалий час нагадували про пережиті жахи під час окупації. Киянка І. Мірчевська описала похід своєї мами на село в роки нацистської окупації так: «... Зібрала якісь речі, серед них і татів вихідний костюм. ... Мама пішла через замерзле Дніпро в бік Козельця... Принесла вона трохи продуктів: декілька склянок борошна, квасолі, якихось круп. За пазухою принесла мені пляшку молока. Так несла всю дорогу, щоб не замерзло. Був ще шматочок сала і декілька яєць, та поліцаї відібрали. Сваритися з ними не можна було, бо могли й пристрелити. Завжди перевіряло двоє: німець і поліцай. Німці не дуже рилися в сумках, а тільки надривно кричали: «Швидше, російські свині», штовхали в спину і пропускали. А ось поліцаї рились в сумках ґрунтовно. Інколи змушували висипати все на землю. Те, що їм подобалось, вони забирали у голодних, замерзлих людей» [50, 37 – 38]. Наступного разу І. Мірчевська сама стала учасницею «мінок». «Був сильний мороз. Ледве ми дісталися до села. Стукали в хати. Ніхто не відчиняв. Та раптом нам пощастило. Двері відімкнула жінка, затигла нас до хати. На підлозі повзали діти, менший меншого, лахміття, злидні. Добра жінка чимось нагодувала нас і запхала на піч. Пробули ми в неї декілька днів. Жінка ділилась з нами всім чим могла. Мама ходила селами, міняла, а я гралася з дітьми. Децто мама віддала нашій рятівниці. Коли поверталися додому, нам теж пощастило. За селом зупинилася вантажівка. У кабіні – німці. Ми злякались – думали, що почнуть відбирати в нас наше багатство, яке ми наміняли. Сивий німець похилого віку, в окулярах, вийшов із кабіні й чистою російською мовою поцікавився, звідки й куди ми йдемо. Мама, хвилюючись, розповіла. Німець виявився військовим лікарем, вихідцем із Росії, емігрантом, запропонував кузов своєї вантажівки і навіть пригостив мене цукерками» [50, 39 – 40].

Киянка Н. Кутах теж пригадувала свої походи-«мінки» в сільську місцевість. «Ходили до Ново-Петрівців і на Троєцину. Неодноразово виміняні продукти забирали поліцаї, німці у цьому не чинили опору. Іноді мати брала мене з собою, тому що з дитиною люди ставали поступливішими і навіть могли пригостити. Та одного разу ми з сестрою потрапили під обстріл. Це ще один жахливий епізод мого дитинства, який ніколи не забуду, особливо те, як над головою проносилися кулі, а ми лежали на землі, міцно до неї притиснувшись і молячи бога про спасіння» [91].

Упродовж усього періоду нацистської окупації джерелом постачання продуктів стали базари, хоча окупаційна влада обмежувала завезення продовольства,

запроваджувала «тверді ціни», боролася з «мішечниками» і навіть забороняла базарну торгівлю, що взимку 1941 – 1942 та 1942 – 1943 рр. поставило багатьох людей на межу голодної смерті. Дефіцит продовольчих товарів, поширення «чорного ринку» викликало інфляцію та сплеск спекулятивних цін на ринках. Так, у Києві склянка житнього борошна коштувала 10 руб., пшона – 15 руб., солі – 10 руб., 1 кг сала – 1000 руб., 1 кг вершкового масла – 800 руб., 10 картоплин – 25 руб., літр молока – 45 руб., 1 пуд борошна простого помолу – 1200 руб. Про особливості роботи Галицького базару повідомляла окупаційна преса. «...Тепер, як і раніш, Галицький базар зосереджує 75% торгівлі Києва. Особливістю цієї торгівлі є те, що, крім товарової групи, останнім часом тут поширилася торгівля й групи харчової. Неправильне ж провадження цієї торгівлі може відбитися на здоров'ї споживача. ... Ось – молочні ряди. Стоять десятки відер молока. А що це за молоко, чи не від ящурної часом або сухотної корови? А може, наполовину з водою та глиною? Чи перевірялося воно в лабораторії? Ось стоїть жінка з шматком м'яса, але невідомо, чи м'ясо це не хворої на сип, телій, чуму тварини. Йдемо далі: продається чай. Пригляньтесь добре – і ви побачите, що самовар ще не закипів, а господарочка чай уже наливає, бо гаяти час – втрачати гроші. А ось добродій з'їв борщ, а тарілку замість гарячої води собака язиком вилизав. ...Ніхто не суперечить, що харчову торгівлю слід поширювати, але над санітарним упорядкуванням її треба замислитись. ...» [11, 4]. Насправді, незважаючи на недоліки в роботі, саме базари стали справжнім порятунком для багатьох містян, де можна було придбати чи виміняти щось із продуктів або товарів щоденного вжитку: «На тій частині базарної території, де продаються харчі, панує неуявлене перебільшення попиту над пропозицією. Тисячі голодних людей вештаються поміж майже порожніми столами з пекучим бажанням купити щось їстівне, а купити нема що... Ген-ген далеко йде стара жінка, яка несе щось у кошичку, а за нею біжить цілий натовп. Стара підходить до столика й починає розмотувати кошик, а десятки голодних облич тягнуться хоч краєчком ока побачити, що саме стара має ... десятки рук відпихає одно другого якнайбрутальніше, аби самому стати ближче старої, яка, відчуваючи вагу перед голодним натовпом, повільно і навіть урочисто виймає... (о розкіш... о щастя!) сире картопляне лушпиння...» [29, 50 – 51].

Спроби властей встановити тверді ціни спричинили до згортання торгівлі, зникнення продуктів із прилавків і нової хвилі дорожнечі, хоча оголошення відповідного змісту з'являлися в періодичній пресі впродовж усього періоду нацистської окупації [27, 1; 62, 1; 66, 4; 83, 4; 95, 3; 96, 4].

У Харкові влітку 1942 р. 1 кг хліба коштував 150 руб. за офіційно встановленої ціни 1,7 руб., 1 яйце – 8 руб. (0,8 руб.), 1 л молока – 20 руб. (1,2 руб.), 1 л соняшникової олії – 280 руб. (14,5 руб.), масла – 600 руб., 1 кг сала – 1000 руб., 1 кг пшеничного хліба – 50 руб., житнього – 35 руб., 1 кг цукру – 500 руб. [70, 86].

Низьку купівельну спроможність місцевого населення визначала вкрай мізерна (у зіставленні з цінами) заробітна плата. У райхскомісаріаті «Україна»

робітник одержував 400 руб. на місяць, бухгалтер – 500 руб., друкарка – 400 руб., керівники різних рівнів – від 900 до 1500 руб. Улітку 1942 р. платня середнього службовця становила 700 – 800 руб., тоді як 1 кг сала коштував 750 руб. У березні наступного року 1 кг цього продукту можна було купити за 6 тис. руб., а зарплата залишалася та сама [92, 13].

До стратегії виживання належало й городництво. Городян через місцеву пресу закликали отримувати земельні ділянки в користування через міські управи й забезпечувати себе овочами самостійно [106, 4]. «Весною цього року все населення міста Маріюполя та його околиць буде наділено землею під городи на один рік, – повідомлялося в місцевому часописі. Кожна сім'я чи поодинокий громадянин одержить до 2.000 кв. метри землі; ця норма може бути для одиноких зменшена. ... Одержать землю під городи всі працюючі, а також всі безробітні, що виявлять бажання мати та обробляти городи. На своїй ділянці господарі повинні насамперед посіяти найбільш цінну й потрібну культуру – картоплю, хоч не забороняється висівати й всяку іншу городину. Отже, кожному завчасно треба подбати за насіння для свого городу. ... Ділянка, що нею наділяється сім'я, зможе дати врожай городини 5 – 6 тонн, коли біля землі добре, старанно, вміло й, головне, завчасно попрацювати... Кожний громадянин, що взяв землю під город, повинен здати з врожаю Обласній Земельній Управі з дільниці в 2.000 кв. метрів 70 кілограмів картоплі; у разі відсутності насінневої картоплі, коли картопля не буде посаджена, можна здати 100 кілограмів у рахунок платні пізньою городиною: морквою, харчовими буряками, пізньою капустою за еквівалентом. За здану городину буде сплачено за цінами, затвердженими німецькою владою. ... При Міській Управі організовано городне бюро, де кожний зможе мати від агронома всі поради в справі обробки городу» [69, 1]. Публікації про ситуацію у сфері городництва з'являлися й в інших виданнях того часу [13, 3; 18, 4; 19, 4; 26, 3; 30, 2; 55, 4; 60, 4; 86, 4 та ін.].

Однак власні зусилля міського населення щодо вирішення складного продовольчого питання, як і заходи місцевої окупаційної влади в цій царині, не дали очікуваних результатів.

На початку березня 1942 р. Й. Геббельс занотував у своєму щоденнику: «Становище з продовольством в окупованих східних областях надзвичайно скрутне. Там помирають від голоду тисячі й десятки тисяч людей, що цілковито нікого не цікавить» [53, 132].

Від недоїдання потерпала більша частина населення окупованої України. Найдошкульнішими виявилися зимові місяці та початок весни. Люди боролися за життя як могли. Професор О. Мігулін згадував: «Кожен по-своєму пристосовувався. Я зиму 1941 – 1942 рр. прожив за рахунок того, що після приходу німців узяв два дохлих коня, які валялися на галявині... Німці стріляли на смітнику собак. Спочатку ми гидилися, а потім з'їли близько двох десятків собак. ... Одного разу вони, мабуть, убили свого собаку, тому що він був жирний, дуже смачна

німецька вівчарка, яка принесла нам велике задоволення. Упродовж тижня ми їли чудові котлети» [88, 278].

Нацистський голодомор спричинив трупоїдство. За свідченням професора живопису Симонова з Харкова, німці вішали звинувачених у канібалізмі з табличкою на грудях: «Я повішений за те, що продавав людське м'ясо». За деякими джерелами, улітку 1942 р. на Кінній площі на базарі був повішений чоловік, який продавав печінку та легені померлих від голоду людей» [88, 278]. Його слова підтверджуються інформацією з іншого джерела: «... чула, що ніби в Харкові є випадки людодїства, ніби когось затримано на базарі з пиріжками та ковбасою з людського м'яса, ніби когось за людодїство німці повісили... але не вірила, не хотіла тим страшним чуткам вірити...», поки одного дня сама на базарі не побачила труп повішеного канібала [29, 60]. Ходили чутки, що на Подолі в Києві викрили групу, яка вбивала людей і торгувала їхнім м'ясом. Зафіксовано й інші випадки вбивства людей із цією метою. Однак офіційна преса повідомляла лише про один факт канібалізму, коли 50-річний чоловік на прізвище Корнієнко з'їв 16-річну дівчину. За це Корнієнка привселюдно повісили 27 січня 1943 р. в самому центрі Києва [4, 185].

Результатом нацистської політики і практики голоду стали масові хвороби, пов'язані із систематичним недоїданням: гіпертрофія, дистрофія, рахіт, нефрит, цинга, туберкульоз, кір, скарлатина, дифтерит, коклюш, а також смертність з цієї ж причини. У Києві з часу приходу німецьких військ до 1 квітня 1942 р. від голоду, холоду й викликаних ними недуг померло від 80 до 120 тис. городян [47]. За даними Харківської міської управи, наведеними А. Скоробагатовим, у 1942 р. (друга половина грудня 1941 – перша половина грудня 1942 рр.) померли від голоду 13139 харків'ян, що становило 58,4 % всіх померлих за цей період. Навіть такий небачено високий відсоток померлих від голоду може бути збільшений, бо, як стверджував завідувач відділу охорони здоров'я міської управи Харкова проф. Добровольський, деякі лікарі неправильно складали «лікарські довідки» про смерть громадян, уникаючи діагнозу «смерть від голоду», замінюючи таку причину смерті на інші, наприклад: «безбілкові набряки», «параліч серця», «дитяча кволість» тощо [88, 279]. Отже, як і в радянські часи, правда приховувалася, «нова» влада уникала розголошення інформації про страшні наслідки свого господарювання для місцевого населення, надаючи перевагу бравурно-оптимістичним газетним нарисам з відчутним пропагандистським «душком». Т. Снайдер, аналізуючи спільні риси обох тоталітарних режимів, стверджує: «У світлі нестач, особливо нестачі харчів, обидва режими поєднали масове вбивство з економічним плануванням» [89, 16].

Ситуація з харчуванням в окупованих поселеннях України залишалася складною впродовж усього періоду перебування загарбників на захоплених територіях і тривалий час по тому. Заходи місцевої влади в цій царині зі сторінок газет зображувалися доволі дієвими й активними, насправді ж переважно мали декларативний характер, тому населення змушене було самотужки

рятуватися від голодної смерті. А передбачені місцевою владою норми постачання за продуктовими абонементом нагадували швидше знування, ніж допомогу, оскільки були надто мізерними.

Практика організації штучного голоду була складовою частиною німецької аграрної політики. Як і передбачалося, великі міста недостатньо забезпечувалися продуктами харчування. Особи, які не мали роботи або соціальних зв'язків із селом, голодували, особливо взимку. Це стосувалося насамперед Києва, Донбасу, Криму та Північно-Східної України. Регіон Харкова був оголошений зоною «тотальних реквізицій» (нім.: «Kahlfratzzone», буквально такою, де «з'їдалося геть-усе»), у якій дивізії Вермахту здобували харчування на власний розсуд. Наслідки таких дій були катастрофічними для місцевого населення [21]. Останньому пропонували покращити становище з харчуванням шляхом виїзду до Німеччини, де остробітникам нібито забезпечувалися гарні умови проживання і харчування [76, 4].

Незважаючи на те, що політика примусового залучення робочої сили з окупованих територій у економіку III Райху мала на меті раціональне її використання і збереження, на практиці часто було інакше. Уже на стадії транспортування остарбайтерів фактично морили голодом. Ось лише кілька свідчень.

Мешканка смт Ладан Прилуцького району Параскевія Кисленко згадувала, що спершу її з іншими земляками везли в закритому вагоні до Києва, потім вони перебували в таборі, а після цього в закритих вагонах дісталися Магдебурга. Їжу за час цієї виснажливої подорожі давали тільки один раз. Житель с. Андріївка Михайло-Коцюбинського району Василь Наливайка далі розвиває думку такими словами: «Їхали у закритому вагоні під вартою. Їсти не давали». Уродженка с. Іванківці Ольга Бережна, яку 16-річною забрали до Німеччини за те, що батько був партійним, писала: «Їхали місяць, їсти не було чого, давали тільки кип'яток» [59, 155].

Катерина Кашка з Чернігівщини згадувала: «Привезли нас у концтабір. Щоранку видавали хліб із тирсою (лише 100 г на день) і маргарин (по 5 г). А на обід було якесь вариво із зелених сухарів – воно аж тягнулося за черпаком, коли його в тарілки наливали. Яка я не була голодна, а й ложки проковтнути його не змогла! Ну, думаю, вмиратиму, що ж поробиш... Два тижні нас тримали у тому таборі. Тоді повели у лазню, але люди були настільки знесилені, що дехто й не дійшов. Усі були виснажені, худючі, наче живі скелети... » [59, 157].

Натомість з матеріалів окупаційної преси складалося протилежне враження. У газетних публікаціях повідомлялося, що майбутні робітники Третього райху в дорозі забезпечувалися харчуванням, описувалися гарні умови їхнього перебування в Німеччині. А поїздка до Райху взагалі подавалася пропагандою як шанс змінити своє життя на краще: побачити світ, здобути фах, набратися гарних манер у культурному середовищі тощо.

Особливо переконливими для тогочасного населення були листи східних робітників, розміщені в періодиці [42; 43, 4; 44, 4; 45, 2; 46, 2; 48, 3]. З цією ж метою

здійснювалася порівняльна характеристика ситуації з продовольством у Радянському Союзі й Німеччині, наприклад, за листами такого змісту:

Два различных мира

Одна часть Русской Освободительной Армии при преследовании бегущего врага заняла службу почтовой цензуры. Служба эта занималась цензурой всех писем, отправляемых с фронта и приходивших из тыловых местностей. Цензуру проводили агенты НКВД. Выдержки из этих писем мы помещаем в настоящем номере. Комментарии здесь не требуются, они сами достаточно ярко говорят об ужасном положении населения в Советском Союзе.

Какое огромное различие между письмами, посылаемыми вам нашими родными из Германии и письмами из тыла Советского Союза. Два мира противостоят друг другу. В Советском «раю» голод и эксплуатация людей, не-взирая на состояние их здоровья. Пусть об этом скажут вам сами письма.

МЫ ГОЛОДАЕМ

«Мы голодаем. Доставки колхозами в прошлом году были большие¹, чем прежде, и уже осенью не хватало хлеба. Дорогой Миша, когда этому будет конец? Когда ты вернешься домой? Я опасаясь, что когда ты вернёшься домой, ты уже не застанешь меня и детей живыми. Мы этого не можем перенести, Верочка уже совсем слаба, она больше не может ходить в школу, а я ничем не могу ей помочь. Дорогой Миша, приезжай хотя бы на короткое время. Питание становится все хуже. Дети худеют с каждым днем... Я боюсь, что многие из нас умрут от голода. Последние зимние месяцы мы имели только полумороженный картофель и капусту. Я уже привыкла есть всевозможные гадости. Ведь кушать нужно. Но дети от этой пищи болеют».

ПРОИЗВОЛЬНОЕ РАСПРЕДЕЛЕНИЕ ДОПОЛНИТЕЛЬНЫХ КАРТОЧЕК

«... Равенства у нас не существует. Лучше всего снабжаются высшие служащие и руководители. Но кто не имеет знакомства, должен страдать. ВСЕ ЖЕНЩИНЫ ПРИЗЫВАЮТСЯ ... Сперва ушли вы, потом призвали стариков и мальчиков, теперь берут уже и женщин. Так уничтожается русский народ. Говорят, что вместо нас придут китайцы».

РУКИ ОПУСКАЮТСЯ

«В колхозе вообще не осталось больше мужчин. Все призваны. Дядя Федя, несмотря на то, что он совсем старый, больной и еле двигается, тоже получил повестку. В деревне остались только старики и дети. Уже появилось несколько инвалидов, но они сами нуждаются в уходе, и от них никакой пользы нет. Когда же, наконец, эта война кончится? Работа не спорится, ведь никого нет. Когда на все помотришь, опускаются руки. Что с нами будет?» ...

[...]

¹ Так у документі.

СЕМЬЯМ КРАСНОАРМЕЙЦЕВ НЕ ПОМОГАЮТ

«Вот благодарность за то, что вы жертвуете своей жизнью: целыми днями я должна клянчить самое необходимое. Все время приходится ждать и ходить от одного к другому. Также бессердечное отношение и отказ во всем я одна еще могу кое-как переносить. Но дети не выдержат этого долго».

г. Краматорск, Моте Зориной.

Здравствуйте, Мама, Таня, Рая и Миша! Я нахожусь недалеко от Берлина. Мама, мне здесь очень, очень хорошо. Кроме меня, здесь еще работают два поляка. Утром я дою 3 коровы, после убираю в комнатах и уже потом идем в поле, работать. Обо мне не беспокойтесь. Кушаем 4 раза в день за одним столом с хозяевами. В воскресенье всегда едим торт. Вечером ходим гулять. [...] С приветом. Антонина

г. Попасная, Завценко Мусс:

Работа моя заключается в том, что я убираю комнаты и помогаю на кухне, а летом все вместе работаем в поле. Кушаем 5 раз в день, два раза мясное. Едим вдоволь. Из одежды у меня есть 6 праздничных платьев и много других, 2 пальто, 2 пары полуботинок и 1 пара ботинок. Обо мне не беспокойтесь, живу очень хорошо. Ваша Александра.

Рабочие с фабрик пишут:

Село Скелевое, Дебальцево, Матрене Россохе.

... Сейчас нахожусь в Великой Германии, стране счастья и культуры. Работаю в шахте по 8 часов в сутки. Кормят нас хорошо, 3 раза в день. Получаем 400 грамм хлеба, колбасу, масло, суп и борщ. [...] До свидания. С приветом, ваш сын Вася.

[...]

Артемовск, Калинино, Кулинич Марии

... Работы здесь мне меньше, чем было дома, питание хорошее. Кушаем 5 раз в день. Если бы мне сейчас преподнесли тот борщ, который я ел дома, то я и смотреть не стал бы на него... Николай В.» [52, 3].

Ці та інші пропагандистські заходи мали певний успіх, оскільки знайшлося чимало охочих поїхати на роботу до Третього райху. Люди, не обізнані зі справжнім станом справ, сприймали такі публікації за чисту правду. З власного досвіду вони знали про ставлення радянської влади до населення, тому й наведена інформація про харчування в Радянському Союзі не викликала сумнівів.

Доволі поширеною практикою відволікання місцевого населення від щоденних проблем стало вміщення в періодичних виданнях статей про Голод 1932 – 1933 р. [23] Одна з таких публікацій містила статистичні дані, які мали стати суттєвим аргументом для переконання населення у злочинах радянської влади.

«ДО СТАТИСТИКИ голоду на Україні

Як відомо, ССРСР категорично заперечував факт голоду в Україні. При цьому вжито низку внутрішніх заходів, щоб знищити всі офіційні сліди голоду. З обласних і районних лікарень вилучені всі книги реєстрації хворих за період

1923 – [19]33 pp. Вилучені також і всі наукові клінічні матеріали (історії хвороб і т. ін.). Теж саме зроблено також з усіма матеріалами інших установ (ЗАГСу. Сільради і т. п.), що могли б дати статистичні відомості про голод і його розміри. Велика кількість лікарів і статистиків, особливо сільських, підпали під репресії. Саме слово «голод» мало зникнути як у письмових матеріалах, так і в розмовах. Лікарі всю смертність від голоду були примушені «розподілювати» у звітах поміж окремі хвороби. В зв'язку з цим «Уманський Голос» опублікував цікаві статистичні відомості, які випадково збереглися, про смертність наприкінці 1932 р. і в першій половині 1933 р. по селах Ладижинського району. Тут наводимо таблицю, зладжений на підставі опублікованих даних, для п'яти типових сіл:

Причини смерти	Назва села				
	Шарино	Рижавка	Юрківка	Синиці	Городниця
Голод	290	237	164	290	270
Хвороба	2	3	4	5	6
Самогубство	3	-	-	-	-
Старість	8	30	5	27	73
Інші	2	-	19	27	4
Всього	305	270	192	349	443

Хоч і нема відомостей про кількість населення по цих селах, наведений матеріал дає змогу уявити собі справжні розміри голоду, від якого померло в 15 – 20 разів більше, як з усіх інших причин. При цьому треба пам'ятати, що наведена смертність стосується лише селян, що померли в своєму селі. Ті, що пішли по Україні блукати за хлібом і повмирали десь по шляхах, взагалі не були охоплені ніякою статистикою. Та навіть і подана тут статистика носить явні сліди фальшування, особливо в с. Городниця, де на 96 померлих від хвороб аж 68 осіб померло від «недокровности»... Очевидно, що майже всі 96 смертей «від хвороб» слід віднести на рахунок померлих від виснаження літніх людей і на рахунок шлункових хвороб, викликаних споживанням неперетравлених речовин — хліба з бруньок і липової кори, основного джерела харчування в Уманщині під час голоду. (КС.)» [23].

Такі публікації мали посилити ненависть місцевої людності до радянської влади, відволікти увагу людей від проблем окупаційної дійсності на жахливі часи з минулого.

Повідомлення про складне продовольче становище в Радянському Союзі посідали помітний сегмент у тогочасній періодиці [9, 2; 14, 2; 15, 3; 16, 1; 17, 2; 28, 3; 57, 7; 77, 3; 80, 3; 93, 6; 98, 2; 101, 1]. Окремий цикл публікацій був присвячений голоду в блокадному Ленінграді, при цьому, звичайно, всі звинувачування спрямовувалися на радянську владу [7, 4; 8, 3; 25, 3; 39, 3; 40, 2; 41, 2; 49, 1; 51, 2].

Щоб зрозуміти риторичку таких публікацій, наведемо витяг однієї з них.
«ГОЛОД В СССР

Американський журнал «Тайм» передає свідчення про тяжелі лишения, випавші на долю підсоветського громадянського населення. Оно вимушено нести непосильні жертви для того, щоб уряд Сталіна міг, хоч в якійсь ступені, підтримувати постачання армії, яке з кожним днем стає все важче. Особливо погано обстає справа з харчовим питанням. Більше 90% всіх харчових продуктів суворо нормовано. Решта ж продається по фантастичним цінам, недоступним рядовому підсоветському людині. Так, наприклад, в Москві за одне яйце платили до 3 американських доларів. Ціна кружки молока доходила до п'яти з половиною доларів, а фунт картоплі пропонувався за долар. Легко собі уявити, як їсть підсоветський людина в Москві, тим більше, що продукти, які мають видаватися по харчовим карткам, існують тільки на папері. В дійсності вони майже ніколи не видаються, так як в Москві немає жодних запасів, а транспорт, давно вже зруйнований, не може задовольнити потреби столиці. Звичайно, в московській пресі немає жодних вказівок на нескінченні черги людей, які стоять за харчем (більшею частію безуспішно), вконець виснажених і виснажених; багато з них, мабуть, не доживуть до весни [...] [15, 3].

Публікації такого роду мали посилити ненависть місцевого населення до радянського режиму, посіяти серед нього сумніви щодо доцільності повернення попередньої влади, підвищити його лояльність до окупантів. Останні, звертаючись до селян стосовно необхідності сумлінної праці під час збирання хліба, наголошували: «Запевняємо вас, що не в інтересах німецької влади, щоб населення голодувало. Така голодовка цікавить тільки ворогів селянства» [87, 1].

Іншим напрямом нацистської пропаганди стало висвітлення складного харчового становища населення Німеччини. У такий спосіб нацистські керівники намагалися наголосити, що труднощі в окупованих територіях, що відмова від чогось – це тимчасове явище, але поки що це повсякденна практика в Німеччині, тому й місцева людина «східних територій» повинна сприймати брак продуктів харчування та інші негаразди побутового характеру як щось зрозуміле. Про це, зокрема, наголошував у своїй доповіді, присвяченій святу врожаю, райхсмаршал Герінг [81, 1].

Коли на початку нацистської окупації були прихильники «нової влади», які сприймали такі пропагандистські агітки як зрозумілі й переконливі, то з часом навіть така категорія населення пересвідчилася, що гітлерівська політика щодо місцевих мешканців спрямована на поступове знищення останньої.

Головними жертвами політики голодного терору під час окупації України стали радянські військовополонені, які утримувались у пересильних і збірних таборах. Після великих боїв та котлів восени 1941 р. адміністрація Вермахту скорочувала раціон тих полонених, які вважалися непрацездатними, прирікаючи

їх таким чином на смерть. Страждання полонених розпочиналися вже з перших хвилин полону. Обеззброєних людей били, у них відбирали все, що могло мати бодай якусь цінність. Після цього полонених шикували в колони й маршем по 50 – 60 км за добу вели до стаціонарних і тимчасових концентраційних таборів, їсти й пити зазвичай не давали. Тих, хто через виснаження падав, добивали. Між жовтнем 1941 р. та червнем 1942 р. помер практично кожен другий полонений – не лише напряму від голоду, а й через катастрофічні умови утримання (нерідко до листопада – під відкритим небом) та без належної медичної допомоги. Навіть якщо полонені потрапляли в лікарні, то харчування для них не передбачалося і здійснювалося за рахунок продуктів, наданих благодійними установами чи пересічними містянами. Ось що згадував лікар А. Зюков, який працював під час окупації в Жовтневій лікарні м. Києва: «Роботу розпочали у холодних приміщеннях з вибитим склом, без медикаментів, перев'язочних матеріалів, інструментарію. До лікарні сотнями звозили хворих і поранених військовополонених. Усі вони були дуже виснажені, пухлі від голоду. Босі, роздягнені, голодні, часто з обмороженими ногами... Хворих вкладали по троє на один матрац на підлогу і накривали ганчір'ям чи другим матрацом. Температура в приміщенні не перевищувала 0°. Коли зверталися за допомогою до німецьких керівників охорони здоров'я, отримували відповідь: «Тепер війна – у вас є гаряча вода, можете напоїти своїх хворих – цього буде досить». Таке лікування призводило до того, що на ранок з відділень виносили десятки трупів» [104, 70 – 71]. Харчування хворих не перевищувало 1000 – 1200 кілокалорій на добу, тому навіть температура тіла в них була нижчою норми [61, 308, 310]. Киянин А. Кузнецов, дідусь якого також потрапив до Жовтневої лікарні, писав, що відвідування медичного закладу стало для нього справжнім випробуванням, бо «виснажені, голодні, скелетоподібні полонені супроводжували його мовчазними напівбожевільними поглядами й лише інколи простягали до нього сірі долоні, прохаючи їжі» [37, 166 – 167]. В Україні, де діяло понад 230 таборів, було знищено 1571 тис. військовополонених. Найбільше їх страчено в «Уманській ямі», у Дарницькому лісі та Бабиному Яру в Києві, у таборах під Львовом, у Рівному, Славуті, Чернігові, Хоролі, Маріуполі, Артемівську, Дніпропетровську, Одесі, Кременчуці [3, 557]. Отже, військовополонені суттєво поповнили статистику втрат від нацистської політики серед українців.

Отже, нацистські лідери та окупаційна адміністрація створили суперечливу ситуацію, яку їм так і не вдалося подолати. Перша дихотомія полягала в тому, що Райху вкрай потрібна була здорова робоча сила, однак економія на них згубно позначилася на працездатності мешканців окупованих територій, військовополонених та українських остарбайтерів. Друга дихотомія пов'язана зі зростаючими потребами Німеччини в сільськогосподарській сировині й продуктах, з одного боку, та скороченням цих ресурсів на окупованих землях. Методи, обрані нацистськими властями для завоювання й упокорення України, врешті-решт визначили крах окупаційної політики Берліна й спричинили величезні демографічні втрати мешканців окупованих територій та їх нащадків.

Джерела та література:

1. «Ариадна» // Українське слово. – 1941. – 7 груд. – № 76. – 4 с.
2. 405.400 страв // Нове українське слово. – 1941. – 24 груд. – № 9. – 4 с.
3. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941 – 1945 / [гол.редкол.: І.О. Герасимов (голова), І.Т. Муковський і П.П. Панченко (заступ.гол.), Р.Г. Вишневський (відпов.секр.)]. — К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – С. 944.
4. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф. – К.: Критика, 2011. – 456 с.
5. Бривко Микола. Нацистський окупаційний режим у місті Сніжне (Донбас) // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. пр. – 2015. – Вип. 17. – С. 104 – 118.
6. В їдальнях погано готують // Нова Україна (Харків). – 1942. – 5 берез. – № 44(61). – 6 с.
7. В Ленінграді голод і смерть стали уделом населення // Голос правди. – 1943. – 19 черв. – № 12. – 4 с.
8. В Ленінграді, Саратові, Ростові, П'ятигорську (рассказ очевидца) // Донецкий вестник. – 1942. – 15 дек. – № 101(115). – 4 с.
9. В СССР господствует голод // Одесская газета. – 1943. – 11 июня. – № 133(412). – 4 с.
10. Від міської управи // Український голос (Кіровоград). – 1941. – 15 жовт. – № 14. – 4 с.
11. Галицький базар // Нове українське слово. – 1942. – № 173. – 29 лип. – 4 с.
12. Галузевий Деревний архів Служби безпеки України. – Ф. 16. – Оп. 34(1951 р.). – Спр. 2. – 251 арк.
13. Головне при влаштуванні городу // Нове українське слово. – 1942. – 26 квіт. – № 94 (109). – 4 с.
14. Голод в Куйбышеве // Донецкий вестник. – 1943. – 24 февр. – № 30 (149). – 4 с.
15. Голод в СССР // Донецкий вестник. – 1943. – 29 янв. – № 17(136). – 4 с.
16. Голод наступает // Последние новости. – 1942. – 26 янв. – № 6 (8). – 7 с.
17. Голод у більшовиків // Дніпропетровська газета. – 1943. – 9 лют. – № 13 (328). – 4 с.
18. Городні ділянки // Нове життя (Ворошиловград). – 1942. – 1 лист. – № 33. – 4 с.
19. Готуйтеся обробляти городи! // Дніпропетровська газета. – 1943. – 23 берез. – № 25(340). – 4 с.
20. Державний архів Київської області. – Ф. Р-2356, оп. 5, спр. 13, 260 арк.
21. Дітер Поль. Німецька окупаційна політика України 1941–1944 у контексті подій Другої світової війни. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hi-phi.org.ua/historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1547-diter-pol-nimetska-okupatsiia-ukrainy-1941-1944-u-konteksti-podii-druhoi-svitovoi-viiny>.
22. До населення міста Кіровограда // Український голос (Кіровоград). – 1941. – 8 жовт. – № 12. – 4 с.
23. До статистики голоду в Україні // Нова Україна (Полтава). – 1943. – 11 трав. – № 92(406). – 4 с.; Донецкий вестник. – 1942. – 11 дек. – № 100. – 4 с.
24. Дубик М.Г. Окупаційний режим // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В.М. Литвин (голова), Г.В. Боряк, В.М. Геєць та ін.; відп. ред. В.А. Смолій; авт. кол.: Т.А. Балабушевич, В.Д. Баран, В.К. Баран та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 608 с.
25. З пережитого. Ленінградське пекло // Нове українське слово. – 1943. – 16 трав. – № 114(432). – 4 с.
26. За високий урожай на городах // Голос Полтавщини. – 1942. – 11 лип. – № 71(89). – 6 с.
27. За тверді ціни! // Українське слово (Станіславів). – 1941. – 29 лип. – № 4. – 4 с.
28. Затруднення большевиков // Наш путь (Херсон). – 1943. – 12 сент. – № 36. – 4 с.

29. Звичайна Олена. Золотий потічок з голодного Харкова. Повість з часів німецької окупації України. – Вінніпег, Манітоба: Накладом Організації Українок Канади, 1947. – 96 с.
30. Землі під городи //Нове життя (Ворошиловград). – 1942. – 23 груд. – № 55. – 2 с.
31. Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (відп.ред.) – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 2. – 653 с.
32. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945) / АН УРСР. Ін-т історії; Голов. редкол.: Ю.Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін.; Редкол. тому: В. І. Клоков (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1977. – 536 с.
33. К приказу о сдаче излишков продуктов // Голос Крыма. – 1941. – 21 дек. – № 4. – 2 с.
34. Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників. Науково-документальне видання / Упоряд.: Т.В. Вронська, А.В. Кентій, С.А. Кокін та ін.; Національна академія наук України. Інститут історії України, Київська міська державна адміністрація, Державний архів Служби безпеки України. – Київ – Львів, 2003. – 528 с.
35. Коваль М.В. Україна у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.) / НАН України. Інститут історії України. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.
36. Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові; Українознавча бібліотека НТШ. – Париж; Нью-Йорк; Львів: 1993. – 684 с.
37. Кузнецов А.В. Бабий Яр. Роман-документ. – Киев: МИП «Обериг», 1991. – 352 с.
38. Левченко Ю.І. Особливості окупаційної політики щодо сільського господарства в адміністративно-територіальних одиницях України в 1941 – 1944 рр. // Ученые записки Таврического национального университета имени В.И.Вернадского. Серия «Исторические науки». – 2013. – № 1. – Том 26 (65). – С. 49 – 64.
39. Ленінград в лещатах голоду // Нове життя (Пологи). – 1943. – 5 лют. – № 6 (15). – 4 с.
40. Ленінградське пекло // Васильківські вісті. – 1943. – 20 трав. – № 40 (126). – 4 с.
41. Ленінградське пекло. Щодня вмирало до 14.000 людей // Костопільські вісті. – 1943. – 30 трав. – № 21(95). – 4 с.
42. Листи з Німеччини // Васильківські вісті. – 1942. – 26 лип. – № 42. – 4 с.; Голос Волині. – 1942. – 21 лют. – № 14. – 4 с.; Голос. – 1942. – 24 трав. – № 14. – 4 с.; Нове українське слово. – 1942. – 13 черв. – № 134(149). – 4 с.; Нове українське слово. – 1942. – 19 лип. – № 165 (180). – 4 с.; Нове українське слово. – 1942. – 23 трав. – № 117 (132). – 4 с.; Олевські вісті. – 1943. – 25 верес. – № 39. – 4 с.; Український голос (Проскурів). – 1943. – 16 верес. – № 75 (309). – 4 с.; Урядові Дунаєвецькі вісті. – 1942. – 14 черв. – № 47 (72). – 4 с.
43. Листи з Німеччини до рідних // Олевські вісті. – 1942. – 4 жовт. – № 33. – 4 с.
44. Листи на Батьківщину // Волинь. – 1943. – 19 серп. – № 64 (194). – С. 4.
45. Листи українських робітників з Німеччини // Волинь. – 1942. – 14 трав. – № 36 (64). – 4 с.; 17 трав. – № 37 (65). – 4 с.
46. Листи українського робітника з Німеччини // Волинь. – 1942. – 21 трав. – № 38 (66). – 4 с.
47. Малаков Д. Незабутнє минуле Києва – у фотоальбомі «Київ. 1939 – 1945» / Д. Малаков // Дзеркало тижня. – 2006. – № 4 (583) 4 – 10 лютого // <http://www.dt.ua>.
48. Марія прислала листа з Німеччини // Дніпрова хвиля. – 1942. – 26 верес. – № 69 (86). – 4 с.
49. Ми хочемо хліба. Кликання помочі з замкненого Ленінграда // Вінницькі вісті. – 1941. – 26 верес. – № 12. – 4 с.
50. Мирчевская, Инесса Борисовна. ...И он подарил мне маму [Текст]: воспоминания / И.Б. Мирчевская. – К.: КМЦ «Поэзия», 2005. – 200 с.

51. Мученики Ленінграда // Маріупольська газета. – 1942. – 22 верес. – № 122. – С. 2.
52. Мы голодаем // Голос Донбасса. – 1943. – 9 июля. – № 27(84). – С. 3.
53. Мюллер Н. Вермахт и оккупации (1941 – 1944). О роли Вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Пер. с нем. А.Н. Артемова [и др.]. Под ред. А.Ф.Юденкова. – М., 1974. – 387 с.
54. Мясоедов Гліб. Періодична преса як інформативне джерело про повсякденне життя населення Донбасу у роки Великої Вітчизняної війни // Acta studiosa historica. – 2014. – Ч. 4. – С. 27 – 47.
55. На городах // Нове українське слово. – 1942. – 14 трав. – № 109 (124). – 4 с.
56. Навести порядок на підприємствах громадського харчування // Нове українське слово. – 1941. – 24 груд. – № 9. – 4 с.
57. Население СССР голодает // Голос правды. – 1944. – 14 июля. – № 53 (93). – 8 с.
58. Немецко-фашистский оккупационный режим (1941 – 1944): Сб. статей / Под общ. ред. Е.А. Болтина. М.: Политиздат, 1965. – 388 с.
59. Нестеренко Л. Остарбайтери Чернігівщини: вербування, умови праці на чужині та життя після повернення // Українська Друга світова: Матеріали між нар. наук. конф. до 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (5 травня 2015 р., м. Київ). – Київ: К.І.С., 2015. – С. 153 – 160.
60. Неужитки в містах і довкола міст треба перемінити в городи // Голос Сарненщини. – 1943. – 4 квіт. – № 11(78). – 4 с.
61. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні (1941 – 1944 рр.). – К., 1951. – 412 с.
62. Нові ціни на хліб // Рідна нива (Пирятин). – 1942. – 29 трав. – № 37. – 2 с.
63. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками [Текст]: Сборник материалов: В 7 т. / Под общ. ред. Р.А. Руденко. – Москва: Госюриздат, 1957. – В 7 т.; Т. 1: Подготовка суда. Открытие процесса. Вступительные речи главных обвинителей. Заговор / [Сост.: Г.Н. Александров, А.Ф. Волчков, Д.С. Карев, М.Ю. Рагинский]. – 1957. – 800 с.
64. Обов'язкова постанова Дніпропетровської міської управ // Дніпропетровська газета. – 1941. – 1 листоп. – № 20. – 2 с.
65. Объявление // Бахмутский вестник. – 1942. – 25 февр. – № 16. – 4 с.
66. Оголошення // Вінницькі вісті. – 1941. – 12 верес. – № 6. – 4 с.
67. Оголошення // Українське слово. – 1941. – 7 жовт. – № 24. – 4 с.
68. Омельчук Н.В. Становище населення міста Рівного в роки нацистської окупації // Теорія і практика сучасної науки. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 24 – 25 лютого 2017 року). – У 2-х частинах. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. – Ч. 1. – С. 207 – 209.
69. Організувати городи для міського населення // Маріупольська газета. – 1942. – 21 берез. – № 34 (61). – 2 с.
70. Пащенко В.Н. «Новый порядок» на оккупированной территории Крымской АССР в 1941–1944 гг. и татарский вопрос / В.Н. Пащенко // Культура народов Причерноморья. – 2006. – № 79. – С. 82–88. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/15104/20-Paschenja.pdf>.
71. Перехрест О.Г. Сільськогосподарський потенціал України в геостратегічних та воєнних планах нацистської Німеччини // Сторінки воєнної історії: Зб. наук. пр. – К., 2010. – Вип. 13. – С. 170 – 174.
72. Перехрест О.Г. Українське село в 1941 – 1945 рр.: економічне та соціальне становище: Монографія / НАН України. Ін-т історії України. – Черкаси: Видавничий відділ ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011. – 670 с.

73. Постанова № 239 голови міста Києва // Українське слово. – 1941. – 11 груд. – № 79. – 4 с.
74. Постанова № 25 Вінницької міської управи // Вінницькі вісті. – 1941. – 18 груд. – № 39. – 4 с.
75. Постачання населення Києва // Українське слово. – 1941. – 4 груд. – № 74. – 4 с.
76. Праця в Німеччині // Кам'янські вісті. – 1943. – 1 черв. – № 63 (267). – 2 с.
77. Предстоит зима повального голода // Наш путь (Херсон). – 1943. – 8 авг. – № 19. – 3 с.
78. Про постачання й харчування населення нашого міста // Нове Запоріжжя. – 1943. – 23 черв. – № 52 (179). – 4 с.
79. Продовольча справа // Нове життя (Ворошиловград). – 1942. – 1 лист. – № 33. – 4 с.
80. Продовольче постачання населення СРСР під час війни // Нове українське слово. – 1942. – 8 жовт. – № 234(249). – 4 с.
81. Промова рейхсмаршала Герінга на святі врожаю // Рідна нива (Пирятин). – 1942. – 17 жовт. – № 105. – 4 с.
82. Работа общественных столовых // Голос Крыма. – 1942. – 1 март. – № 18 (24). – 4 с.
83. Регуляція цін на рибу та раки // Дзвін волі. – 1942. – 25 жовт. – № 64. – 4 с.
84. Розпорядження // Нове Запоріжжя. – 1941. – 21 груд. – № 12. – 4 с.
85. Розсекречені документи періоду нацистської окупації Сумської області 1941 – 1943 років: Огляд документів / Державний архів Сумської області. – Суми: ВВП «Мрія-1» АТД, 2003 – 52 с.
86. Розумне господарювання запевнює більший врожай в городах // Костопільські вісті. – 1942. – 20 верес. – № 37 (61). – 4 с.
87. Селяни! // Хмельницькі вісті. – 1943. – 17 серп. – № 32 (78). – 4 с.
88. Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941 – 1944). – Х.: Прапор, 2006. – 368 с.
89. Снайдер Т. Знехтувана дійсність Голокосту // Критика. – 2009. – № 9 – 10 (143 – 144). – Вересень – жовтень. – С. 16 – 18.
90. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. Т. 1: Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941г. – 18 ноября 1942 г.) [Текст] / ред. кол. Д. Ф. Григорович. – 1985. – 519 с.
91. Спогади Кутах Н.П. Рукопис. – 2000.
92. Спудка І.М. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхскомісаріаті «Україна»: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / І.М. Спудка. – Запоріжжя: Б.в., 2007. – 19 с.
93. СРСР накануне голода // Голос правды. – 1944. – 4 февр. – № 6 (46). – 8 с.
94. Тарнавський І.С. Політика Третього Рейху та його союзників на окупованих українських землях в роки Другої світової війни: Монографія / І.С. Тарнавський. – Донецьк: ТОВ «ВПП «Промінь», 2012. – 492 с.
95. Тверді ціни на молочні продукти та олію // Нова Шепетівщина. – 1942. – 21 трав. – № 39. – 4 с.
96. Твердые цены на зерновые хлеба // Молва. – 1943. – 28 июл. – № 192. – 4 с.
97. У Київській міській управі // Нове українське слово. – 1942. – 31 трав. – № 123 (138). – 4 с.
98. Угроза голода в СРСР // Одесская газета. – 1942. – 23 июля. – № 134. – 4 с.
99. Хорошунова И. Первый год войны. – Запись от 11 октября 1941 г. // Режим доступа: <http://issuu.com/judaicacenter/docs/>.
100. Хто має право на забій свиней // Чернігівський кур'єр. – 1943. – 7 лют. – № 10 (168). – 4 с.
101. Царь-голод в СРСР // Молва. – 1943. – 30 сент. – № 246. – 4 с.
102. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 450.

103. ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 475. – Арк. 746.
104. ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 243а. – Арк. 144.
105. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.3. – Спр. 244. – Арк. 92.
106. Що може дати город розміром 100 кв. сажнів // Нове українське слово. – 1943. – 10 лют. – № 34 (352). – С. 4.
107. Nuremberg Trial Proceedings Volume 20. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://avalon.law.yale.edu/imt/08-10-46.asp>.
108. Rauschning, H., *Gespräche mit Hitler*. Zürich; Wien, New York, 1940. – 272 s.

© **Александр ЛЫСЕНКО,**
Татьяна ЗАБОЛОТНАЯ, Александр МАЕВСКИЙ

ТЕРРОР ГОЛОДОМ: НАЦИСТСКАЯ ОККУПАЦИОННАЯ ПОЛИТИКА В УКРАИНЕ (1941 – 1944 гг.)

На основе архивных документов и материалов периодической печати охарактеризована продовольственная политика нацистских оккупантов в Украине в годы Второй мировой войны. Доказано, что принципы экономической политики на захваченных восточных территориях предусматривали тотальную эксплуатацию трудоспособного населения, аграрно-промышленного потенциала. Установлено, что нацистские оккупационные органы в экономической сфере имели региональные особенности, в зависимости от зоны оккупации. Их деятельность была направлена на планомерное и организованное изъятие сельскохозяйственной продукции. Она шла на обеспечение всем необходимым Вермахта, значительная часть сырьевых ресурсов и продовольствия вывозилась в Третий рейх. При этом потребности местного населения считались второстепенными, что спровоцировало острый дефицит продуктов и, соответственно, голод в украинских городах и селах. Голод как инструмент оккупационной политики предусматривал максимальное уничтожение городского и сельского населения региона и неограниченные возможности для немецкой колонизации украинских земель. Сложное продовольственное положение негативно влияло на настроения населения оккупированных территорий. Оккупационные органы власти решали эту проблему пропагандистскими мерами, разоблачая преступления советской власти. В периодических изданиях особое внимание было уделено Голоду 1932 – 1933 гг.

Ключевые слова: Вторая мировая война, нацистская оккупация, продовольственная политика, сельское хозяйство, голод, нацистская пропаганда, голод, Украина.

**TERROR BY FAMINE:
NAZI OCCUPATION POLICY IN UKRAINE 1941 – 1944**

On the basis of archive documents and press publications, we characterize the food policy of Nazi occupiers in Ukraine during World War II. It is proved that the principles of economic policy in the captured eastern territories envisaged total exploitation of the working population and of the agrarian and industrial potential. It is established that the Nazi occupation authorities responsible for the economic sphere possessed region-specific features, depending on the occupation zone. Their activities were aimed at systematic and organized seizure of agricultural products. Those products were then used to serve the Wehrmacht's needs, a significant part of raw materials and food being exported to the Third Reich. Respectively, the needs of the local population were considered secondary, which provoked an acute shortage of products, and, accordingly, famine in Ukrainian cities and villages. Famine as an instrument of occupation policy envisaged the maximum possible extermination of the urban and rural population of the region and unlimited possibilities for the German colonization of Ukrainian lands. The difficult food situation negatively affected the mood of the population of the occupied territories. The occupation authorities tried to resolve this problem with propaganda measures, exposing the crimes of Soviet power. In periodicals, special attention was paid to the Famine of 1932 – 1933.

Key words: *World War II, Nazi occupation, food policy, agriculture, hunger, Nazi propaganda, Ukraine*